

Alakváltozatok, allomorfok, alternációk*

Ismeretes, hogy a főnévi igenév toldaléka nyolc különböző változatban fordul elő a különféle morfológiai és fonológiai környezetekben. Ezek a változatok – a személyragos főnévi igenevekkel kapcsolatos szintaktikai dilemmáktól eltekintve is (l. É. KISS 1986, 1989, 2001; TÓTH 2000, 2002; RÁKOSI–LACZKÓ 2008 és az ott hivatkozott irodalmat) – számos különféle problémát vetnek fel. Cikkem célja e problémák számbavétele és a rájuk adható megoldások keresése. Mint látni fogjuk, a megoldás többnyire azon múlik, hogy a szóban forgó jelenség morfológiai vagy fonológiai természetű-e.

- (1) a) **-ni-** vár-ni, vár-ni-a, vár-ni-uk
- b) **-n-** vár-n-om, vár-n-od, vár-n-unk, vár-n-otok
- c) **-ani-** tart-ani, tart-ani-a, tart-ani-uk
- d) **-an-** tart-an-om, tart-an-od, tart-an-unk, tart-an-otok
- e) **-eni-** kezd-eni, kezd-eni-e, kezd-eni-ük
- f) **-en-** kezd-en-em, kezd-en-ed, kezd-en-ünk, kezd-en-etek
- g) **-nni-** ve-nni, ve-nni-e, ve-nni-ük
- h) **-nn-** ve-nn-em, ve-nn-ed, ve-nn-ünk, venn-etek

A fenti adatcsokor legegyszerűbb része az (1g–h) esete: a toldalék *n*-je hosszú változatban fordul elő az *eszik*, *iszik*, *vesz*, *visz*, *tesz*, *hisz*, *lesz* igék főnévi igenévi alakjában, vagyis mindazon igék esetében, amelyeknek az itt szereplő főallomorfiája

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2010. október 13-i felolvasó ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata. Az előadás különféle korábbi változatai elhangzottak „Morfológia és fonológia határán” címmel az MTA I. Osztálya felkérésére, az MTA Elnöki Tanácstermében, 2006. december 4-én; „Morphology or phonology? The case of Hungarian *-ni*” címmel meghívott előadásként az Eighth International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH-8) konferencián, New Yorkban, 2007. május 25-én; és „Ad infinitivum” címmel a Budapest Phonology Circle and Linguistics Discussion Group (BuPhoC) ülésén, 2009. március 18-án.

rövid magánhangzóra végződik. (Egy nyolcadik ige, a *jön* esetében nem dönthető el, hogy főnévi igenévi alakjának *jön-ni* vagy *jö-nni* a helyes elemzése, hiszen ennek az igenek *jön-* és *jö-* tőallomorfja egyaránt létezik, vö. *jön-nek*, de *jö-het*, *jö-tt*.) Erről a váltakozásról látszólag könnyűszerrel számot adhatnánk a következő morfológiai szabállyal:

$$(2) n \rightarrow [+ \text{hosszú}] / [V, - \text{hosszú}] \text{ ___ } (i)_{\text{inf}}$$

Azonban az *eszik*, *iszik*, *vesz*, *visz*, *tesz*, *hisz*, *lesz* igékből álló igeosztály meglehetősen összetett mintát alkot, *-sz*, *-v* végű, valamint rövid és hosszú magánhangzós tőallomorfokkal, *-gy/-ggy-* tartalmú felszólító alakokkal és az osztály tagjai közötti számos további egyedi különbséggel (l. REBRUS 2000: 879–80). Sőt, mint cikkem egyik névtelen lektora megjegyzi, még az sem biztos, hogy valóban a főnévi igenév toldalékának alakja speciális, azaz *-nn(i)* ezekben az esetekben: az sem lehetetlen, hogy ezeknek az igeeknek van egy *-n* végű tőallomorfjuk is a számos egyéb változat mellett: *en-*, *in-*, *ven-* stb. Ebben az esetben a toldalék az (1a–b) allomorfjával lenne képviselve bennük. Ennek ellentmond azonban, hogy ezek a tőallomorfok, ha léteznének, egyedül a főnévi igenévi alakokban jelennének meg. Ezért fenntartom, hogy itt a toldalék hosszú *n*-es allomorfjáról van szó; mindazonáltal a *-nni* osztály leírására a fentiek miatt inkább valamilyen morfológiai (allomorfkiválasztáson alapuló vagy paradigma-alapú) megoldás lenne megfelelő. – Az *iszik* ige, azon kívül, hogy a *-nni* osztály tagja, ráadásul antiharmonikus (elől képzett magánhangzója ellenére hátul képzett toldalékokat felvevő) ige is. (L. SIPTÁR 2008b-ben az antiharmonikus tövek viselkedésének részletes tárgyalását és KIS 2005-ben a kérdés történeti aspektusainak friss szemléletű megközelítését; l. még BENUS–GAFOS 2007-ben az ilyen tövek – és általában a semleges magánhangzók – részletes eszközfontikai vizsgálatát, izgalmas és meglepő eredményekkel.)

Az (1c–f) esetek már érdekesebbek: három dolog vethető fel velük kapcsolatban. Egyrészt: milyen környezetben jelennek meg ezek az „előhangzós” változatok, másrészt: mi indokolja bennük a magánhangzó elől/hátulképzettségi váltakozását, harmadrészt: mi magyarázza a magánhangzó nyelvvállását (tehát azt, hogy alsó, nem pedig középső magánhangzókról van szó)? A válasz mindhárom kérdésre kézenfekvő és közismert: a környezetet (túlnyomórészt) a *-CC* végű ige-tövek alkotják, az *a/e* váltakozás a magánhangzó-harmónia körébe tartozik (l. pl. SIPTÁR 2006a-t és az ott hivatkozott terjedelmes irodalmat, illetve legújabban HAYES–CZIRÁKY 2006-ot és HAYES–ZURAW–SIPTÁR–LONDE 2009-et), az előhangzó alsó nyelvvállása pedig ezúttal nem a tő (mint az úgynevezett „nyitótövek” esetében), hanem a toldalék tulajdonsága. (Ez már csak azért is így van, mivel az inflexiós morfémát nem tartalmazó ige-tövek között egyetlen nyitótövet sem találunk: csak főnévi, melléknévi, illetve idő- vagy módjeles igei tövek lehetnek nyitótövek.) SIPTÁR–TÖRKENCZY (2000: 228–9) az ilyen toldalékokat „önnyitó” toldalékoknak nevezi, és (a főnévi igenév toldalékán kívül) a következő igei toldalékokat sorolja ide: *-sz/-asz/-esz* (pl. *tart-asz*, *kezd-esz*), *-lak/-lek/-alak/-elek* (pl. *tart-(a)lak*, *kezd-(e)lek*), *-nak/-nek/-anak/-enek* (pl. *tart-anak*, *kezd-enek*) és *-na/-ne/-ana/-ene* (pl. *tart-ana*, *kezd-ene*).

Erre az esetre is könnyű lenne morfofonológiai szabályt felírni (az alábbi szabály csak a főnévi igenév alakjaira vonatkozik, de hasonló szabály adhatna számot a többi önnyitó toldalékról is):

(3) $\emptyset \rightarrow [V, + \text{alsó}] / CC \text{ ___ } n(i)_{\text{inf}}$

Egy olyan (levezetés-alapú és szabályrendezéses) fonológiai leírásban, amely a (2) és (3) szabályt egyaránt tartalmazná, gondoskodnunk kéne még arról is, hogy a (3) szabály ne táplálhassa a (2) szabályt, azaz ne állíthasson elő újabb bemeneteket a számára, hiszen ekkor **tartanni*, **kezdeni* típusú helytelen alakok jönnének létre, azaz a nyelvtanunk túlgenerálna. Ezt a két szabály ún. e l l e n t á p s o r r e n d ű rendezésével érhetnénk el, azaz a nyelvtanunknak ki kéne kötnie, hogy a (2) szabály a szabályok rendezett sorában szigorúan előzze meg a (3) szabályt, vagyis az utóbbi kimenetére már ne legyen alkalmazható. (Köszönöm cikkem egyik névtelen lektorának, hogy erre felhívta a figyelmemet.)

Ne feledjük azonban, hogy e toldalékok viselkedése távolról sem egységes. Egyes esetekben váratlanul fakultatív a magánhangzó megjelenése: *mond(a)sz*, de: *sértesz* (**sértsz*); a *-lak/-lek* esetében ez az ingadozás talán minden igére jellemző. Egyes hosszú mássalhangzóra végződő igék esetében a magánhangzó nem jelenik meg: *varr-ni*, *forr-ni*, *áll-ni*, *száll-ni*, de: *hall-ani*, *hull-ani*, *vall-ani*, *kell-eni*. (A több szótagú, *sokall* típusú esetekben pedig gyakran fakultatív a magánhangzó megjelenése.) Másrészt a *bocsát*, *fűt*, *hűt*, *műt*, *szít*, *tát*, *vét*, valamint az *-ít* képzős igék esetében hosszú magánhangzó + rövid mássalhangzó után is felbukkan a magánhangzó: *tanít-anak*, *bocsát-anak*, de: *lát-nak*. (Ezek az igék – a *bocsát* kivételével – a felszólitó alak tekintetében is úgy viselkednek, mintha két mássalhangzóra végződnének: *taníts*, mint *hajts*, *tarts*, *önts*; de: *bocsáss*, mint *láss*, *fuss*, *üss*.) Mindezek miatt az önnyitó toldalékok viselkedését morfológiai (tehát allomorf-kiválasztási) alapon célszerű elemezni, míg a nyitótövek viselkedéséről fonológiai (azaz: általános) leírást is lehet adni (bár vö. SZENTGYÖRGYI 1989).

Másfelől azonban azt is megtehetjük – ha az előző bekezdésben említett bonyodalmakat egy könnyed mozdulattal a szőnyeg alá söpörjük –, hogy az önnyitó toldalékok viselkedését írjuk le általános fonológiai eszközökkel (a többszörös toldalékolás eseteivel együtt, amelyekben ugyancsak alsó nyelvválású kötőhangzó jelenik meg, pl. *hall-om*, de *hall-ott-am*, *hall-j-am*, stb.), és minden mást a morfológiába és/vagy a lexikális (mögöttes) ábrázolásokba utalunk. Például REBRUS–POLGÁRDI (1997) elemzésében az önnyitó toldalékok – és az olyan toldalékok, amelyek egy másik inflexió toldalék után állnak – magánhangzó-betoldás révén, mégpedig egy default *a* betoldásával tesznek szert kötőhangzójukra, míg minden más kötőhangzó mögöttesen is jelen van, mint tartományvégi *o*, illetve *a* (a nemnyitó és a nyitótövekben, ebben a sorrendben). Az ilyen „tővéghangzók” azután egyszerűen törölődnek, amikor nincs rájuk szükség, vagyis abszolút szóvégen és egyéb olyan esetekben, amikor nem jelennek meg a felszínen. Ez a megoldás – legalábbis az önnyitó toldalékok kezelése tekintetében – távolról emlékeztet VAGO (1980) klasszikus generatív elemzésére: ebben betoldó szabályok egész serege áll

az elemző rendelkezésére, amelyek némelyike *o*-t, némelyike pedig *a*-t illeszt be a megfelelő helyekre, majd az így beillesztett magánhangzók szükség szerint további folyamatokon: törlésen, nyúláson, záródáson vagy nyitódáson esnek át. Persze ha mindezek az eszközök szabadon a rendelkezésünkre állnának, az egész jelenség-csoport leírható volna tisztán fonológiai eszközökkel is. (E megoldástípus további részletes tárgyalása megtalálható VAGO 2005, 2007, 2009-ben.)

A főnévi igenév toldalékának cikkünk elején felsorolt változatai közül az (1a–b)-beli kettősség a legérdekesebb (ugyanaz a kettősség természetesen fennáll (1c) és (1d), (1e) és (1f), illetve (1g) és (1h) között is). Első ránézésre úgy tűnik, a hiátushelyzetnek az első magánhangzó törlésével történő feloldásával állunk szemben az (1b, d, f, h) eseteiben (SIPTÁR 2002, 2005, 2007, 2008a; l. még CASALI 1997, 1998). Csakhogy két probléma is van ezzel a kézenfekvőnek tűnő feltételezéssel. Egyrészt: ha már hiányoznia kell valaminek, miért nem az *-om*, *-od*, *-unk*, *-otok* kötőhangzója hiányzik (vö. *masni-m*, *masni-d*, *masni-nk*, *masni-tok*, de: *mosn-om*, *mosn-od*, *mosn-unk*, *mosn-otok*)? Másrészt: miért nem hiányzik az *-i*- a *várnia*, *várniuk* típusú alakokból is? Nézzük ezt a két kérdést egyenként.

Tehát: a *várnom* stb. alakokban miért az *i* hiányzik, miért nem az *o*? Másképp szólva, miért van az, hogy a főnévi igenevek mássalhangzó végűnek számítanak az első/második személyű személyragok szempontjából? Elvben háromféle választ adhatunk erre a kérdésre, mégpedig a főnévi igenév toldalékának szótári ábrázolását illető háromféle lehetőség alapján (az egyszerűség kedvéért figyelmünket most és a továbbiakban az (1a) és (1b)-beli két változatra korlátozva). A toldalék szótári (mögöttes) ábrázolása lehet *-ni* (ebben az esetben az *i* törléséről kell számot adnunk az első és második személyű alakokban), vagy *-n* (ebben az esetben a személyragozatlan, illetve harmadik személyű alakokban megjelenő *i* forrását kell valahogyan megtalálnunk), vagy pedig *-ni ~ -n* (azaz mindkét alak része a toldalék szótári ábrázolásának, és mindössze arról kell gondoskodnunk, hogy mindig a megfelelő allomorf kiválasztására kerüljön sor).

Az első lehetőség választása esetén a „rendezési paradoxon” néven ismert bökkenő klasszikus esetével találunk magunkat szemben. Ha egy olyasféle *i*-törlési szabály lépne itt működésbe, mint (4), a kötőhangzónak még a szabály alkalmazása előtt a *t* színre kellene lépnie, hiszen az *i*-törlés alkalmazási környezetének részét alkotja; ugyanakkor viszont a személyrag megjelenésére csak az *i*-törlés lezajlása után kerülhet sor, hiszen különben (tehát magánhangzó végű *tő* esetében) a személyrag előtt/elején egyáltalán nem állhatna kötőhangzó.

$$(4) i \rightarrow \emptyset / n \text{ ___ }]_{\text{inf}} V$$

A második lehetőség, illetve valami ahhoz hasonló bukkan fel REBRUS–POLGÁRDI már említett elemzésében (1997: 272). Náluk a főnévi igenév toldalékának szótári alakja *-n* (illetve pontosabban *-no/-ne/-nő*, az ingatag magánhangzónak tartományvégi mögöttes szegmentumként való értelmezésével). Ez automatikusan megoldja az első/második személyű alakok kérdését; de mi lesz az *i*-t tartalmazó alakokkal? Erre egy lábjegyzetben azt a kissé homályos megfogalmazást találjuk, hogy „Az *i* megjelenése itt egy, a fentiektől független morfológiai folyamatnak kö-

szönhető” (uo.). A „morfológiai” jelző itt arra utalhat, hogy talán mégsem valamilyen *i*-betoldásra gondolhattak a szerzők, hanem a fentebb harmadikként említett megoldásra: az allomorf-kiválasztásra.

Ennek a harmadik típusú megoldásnak – optimalitáselméleti keretben (l. REBRUS 2001b) megfogalmazott – részletes leírása megtalálható SIPTÁR 2006b, 2009-ben. Az elemzés részleteitől ezúttal eltekintve, a végkövetkeztetés ott a következő: a főnévi igenév toldalékának alakjai közötti alternáció – fonológiailag meghatározható környezetben lezajló, de – morfológiai természetű jelenség. Tehát nem arról van szó, hogy az első/második személyű alakokban *t ö r l ö d i k* az *-i*, míg a harmadik személyű és a nem személyragos alakokban *nem*. A helyes általánosítás így szól: a főnévi igenév toldalékának *allomorfiái* közül az *-i* nélküliek egyikét választják magánhangzó előtt, míg egyéb esetekben az *-i*-re végződők egyikét (a baloldali környezettől függ, hogy melyiket).

Fentebb azt mondtuk, hogy három lehetőség van: vagy *-ni*, vagy *-n*, vagy pedig *-ni ~ -n* a főnévi igenév toldalékának mögöttes alakja. Van azonban egy negyedik lehetőség is: semmilyen mögöttes alak nem létezik, sem ennek a morfémának, sem semmi másnak nincs (a felszíni alakjától eltérő) mögöttes/szótári alakja. Erre a talán meglepő feltételezésre épül REBRUS–KÁLMÁN (2009) alternatív elemzése. SIPTÁR (2006b)-re írt válaszcikkükben a szerzők kifejtik, hogy elgondolásuk szerint az emberi nyelv egész rendszerét, koherenciáját egyetlen elv szabályozza (REBRUS–KÁLMÁN 2009: 155):

(5) A funkcionális optimalizálás elve

A természetes nyelvek törekszenek arra, hogy a hasonló funkciókat betöltő alakok formailag is minél hasonlóbbak legyenek, és megfordítva, hogy az eltérő funkciójú alakok minél eltérőbb formájúak legyenek.

Az elv megfogalmazása némiképp megszemélyesítőnek tűnik ugyan (mintha a természetes nyelveknek önálló akaratuk lenne, és törekedhetnének valamire), de a lényeg az, hogy benne „a *minél hasonlóbb*, *minél eltérőbb* kifejezések, valamint a *törekszik* kifejezés a *m e n y i s é g i* szempontok fontosságára utal[nak]. Nemcsak a hasonlóságoknak és a különbségeknek van mértékük, de az is számít, mekkora számú alakra jellemző a hasonló forma és/vagy funkció, és hogy ezek az alakok mennyire gyakoriak” (uo.).

A szerzők tehát semmit sem feltételeznek a személyragozott főnévi igenevek mögöttes alakjáról. Csak azt állítják, hogy ezeknek a felszíni alakoknak a lehető legjobban *h a s o n l í t a n i u k* kell a többi főnévi igenévi alakra, valamint a magyar nyelv más személyragozott alakjaira. Ehhez azonban nem elég az *-n*- és a birtokos személyre utaló sajátos végzések egyidejű jelenléte: az is fontos, hogy az egész szóalak hasonlítson más magyar szóalakokhoz. De miért van az, hogy egy részük a *-ni* végű névszók (pl. *póni*, *néni*, *kölni*) megfelelő alakjaira hasonlít, míg más részük – az első/második személyűek – az *-n* végűekére (pl. *trón*, *mén*, *Köln*)?

Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolni tudjanak, a szerzők megszámozták a BME MOKK 589 millió szövegszót tartalmazó korpuszában előforduló, ideillő

szóalakokat (<http://mokk.bme.hu/resources/webcorpus>). A következő számadatokat találták (az összes szóalak százalékában, kerekítve):

(6)	típus	-nOm, -nOd, -nOtOk	-nim, -nid, -nitek	-nUnk	-nink
	gyakoriság	0,1506	0,0010	0,0068	0,0000

Mint látható, azok a szóalakok, amelyeknél a személyragozott névszó a személyragozott főnévi igenévhez hasonló végződésű (első és harmadik oszlop), legalább két nagyságrenddel nagyobb gyakoriságúak, mint azok, amelyeknél eltérő a végződés (második és negyedik oszlop). A szerzők szerint ez a gyakorisági különbség teszi érthetővé a személyragozott főnévi igenevek alakjait, vagyis ezért nem találkoznak **várnim*, **várnid* stb. típusú alakokkal, még nyelvbtlásként sem.

Térjünk most át a korábban felvetett másik kérdésre: ha az *-i-* nélküli allomorfort *m a g á n h a n g z ó e l ő t t i* környezetben választjuk (*várn-om*, *várn-od*, *várn-unk*, *várn-otok*), miért nem hiányzik az *-i-* a *várnia*, *várniuk* típusú (azaz a harmadik személyű) alakokból is? (OLSSON 1992: 138) erre vonatkozó ötletes, de tarthatatlan elgondolásának cáfolatát l. SIPTÁR 2005: 285–6.) Figyeljük meg először is, hogy a *várnia*, *várniuk* alakok pontos kiejtése [varnijo], [varnijuk]. Ez a [j] lehet ugyan a szokványos hiátustöltő is, mint mondjuk a *dia* [dijo] szóban, de nem kell feltétlenül annak lennie: lehet a személyrag része is.

A harmadik személyű *b i r t o k o s* személyragok ugyanis egyes főnevek esetében *j*-kezdetűek, pl. *pár-ja*, míg mások esetében *j* nélküliek, pl. *vár-a* (a *j-s* és *j* nélküli változatok eloszlásáról l. RITTER 2002-t és az ott idézett irodalmat); de magánhangzóra végződő főnevek esetében kivétel nélkül mindig *j*-kezdetűek: *zokni-ja*. Ha mármost feltesszük, hogy a főnévi igenévhez járul harmadik személyű személyragok is *-ja*, *-juk* (nem *-a*, *-uk*) alakúak, teljesen érthetővé válik, hogy miért nem hiányzik az ilyen alakokból a *-ni-* magánhangzója: hiszen nem magánhangzó, hanem mássalhangzó előtt áll.

Jegyezzük meg azonban, hogy a hiátustöltés (l. SIPTÁR 2008a) a magyar fonológiának olyan területe, amelynek eszközfonetikai vizsgálata még csak az első lépéseknél tart. MENYHÁRT (2006) kezdeti eredményei arra utalnak, hogy a valóságban lezajló fonetikai események nem teljesen vágnak egybe a hallás utáni adatgyűjtésen és/vagy önmegfigyelésen alapuló korábbi adatokkal, amelyekre fonológiai megállapításainkat alapozni szoktuk. Az anyanyelvi beszélők intuícója ugyanis nem teljesen megbízható ezen a téren (sem). Például RÁKOSI–LACZKÓ (2008) felveti, hogy a *zoknija* és a (*meg kell*) *szokni[j]a* [j]-je az ő anyanyelvi intuícójuk szerint minőségileg kissé eltér egymástól. Azonban ők is sietve hozzátesszik, hogy gondos fonetikai vizsgálódás lenne szükséges ahhoz, hogy intuícójukat perdöntő bizonyítékokkal támaszthassák alá. Addig is, amíg erre sor kerülhet, Google-keresés segítségével próbálták meg más anyanyelvi beszélők intuícójáról képet alkotni (2005. december 28.). Az eredményt (7)-ben foglalhatjuk össze (RÁKOSI–LACZKÓ 2008: 166, 1. táblázat), ahol az árnyékolt mezők a sztenderd helyesírásban talált példákat, míg a fehér mezők a nem-sztenderd helyesírású (azaz az interneten helyesírási hibával felbukkanó) alakokat tartalmazzák.

(7)	3sg: -ja/-je		3sg: -a/-e		3pl: -juk/-jüik		3pl: -uk/-ük	
	zokni-ja	484	zokni-a	62	zokni-juk	64	zokni-uk	9
	szok-ni-ja	5	szok-ni-a	518	szok-ni-juk	1	szok-ni-uk	310
	kölni-je	150	kölni-e	12	kölni-jük	2	kölni-ük	2
	öl-ni-je	0	öl-ni-e	311	öl-ni-jük	0	öl-ni-ük	123
	hakni-ja	53	hakni-a	2	hakni-juk	6	hakni-uk	1
	rak-ni-ja	9	rak-ni-a	304	rak-ni-juk	5	rak-ni-uk	191

RÁKOSI és LACZKÓ a következőket fűzi hozzá ezekhez az eredményekhez: „A nem-sztenderd helyesírású alakok felbukkanása sokkal gyakoribb a főnévi, mint a főnévi igenévi alakokban. Ráadásul a *j* betű (nem-sztenderd) használata a főnévi igenévi paradigmában majdnem mindig olyan szövegkörnyezetben bukkan fel, amely arra utal, hogy ezt a helyesírási furcsaságot stilisztikai hatás elérése érdekében, szándékosan használják, például nagy fokú informalitás érzékeltetésére. Ezzel szemben a főnévi alakokban előforduló nem-sztenderd helyesírású példák rendszeresen bukkan fel, a szöveg stílusától függetlenül. Mindez arra utal, hogy az efféle helyesírás hibák nem teljesen véletlenszerűek, hanem az anyanyelvi beszélők bizonytalanságát jelzik a *j*-nek a főnévi paradigmában betöltött szerepével kapcsolatban, míg a főnévi igenévi paradigmában ugyanezen fonéma hiányáról sokkal szilárdabb intuícióik vannak” (uo.).

Ez a következtetés lehet, hogy helytálló, lehet, hogy nem. Mindenesetre a morfológiai bizonyíték (vagyis az *i* megjelenése a harmadik személyű toldalékok előtt) viszont éppen arra utal, hogy ezek a toldalékok igenis mássalhangzóval kezdődnek, akárcsak – magánhangzóra végződő tövek után – a főnévi (birtokos személyragos) paradigmában.

Ráadásul mindez talán akusztikai vizsgálatokkal is alátámasztható. OLASZY (2010) először is leszögezi, hogy a hiátustöltő „frekvenciaszerkezete hasonló a [j], illetve az [i] hang szerkezetéhez, ezért a két hang [mármint a hiátustöltő és a lexikális [j] – S. P.] közötti spektrális különbségek kimutatása nehéz”. Ezért méréseit a hangidőtartamokra alapozza, és úgy találja, hogy általában véve a lexikális [j] intervokális előfordulásainak (pl. *golyó*, *bója*) átlagos időtartama szignifikánsan hosszabb ugyan a hasonló helyzetben álló hiátustöltőkénél (pl. *dió*, *fia*), de – amint OLASZY 2006-ból tudjuk – az [i] mellett álló intervokális [j]-k (*kijárat*) eleve átlagosan mintegy fele olyan hosszúak, mint az egyéb magánhangzó mellett állók (*bejárat*); másfelől a szóvégi helyzetben álló hiátusok (*stúdió*) esetében a hangátmenet jóval hosszabb, mint a szó belsejében állók esetében (*dióda*). Mindebből arra következtethetünk – bár efféle szópárokat közvetlenül senki nem vizsgált akusztikailag –, hogy a *zokni-ja*–*szoknia*, *kölni-je*–*ölnie*, *hakni-ja*–*raknia* típusú szópárok utolsó két szótagja akusztikai természetét tekintve akár megkülönböztethetetlen is lehet egymástól. (Minderről l. még NÉMETH–OLASZY 2010: 136–8.)

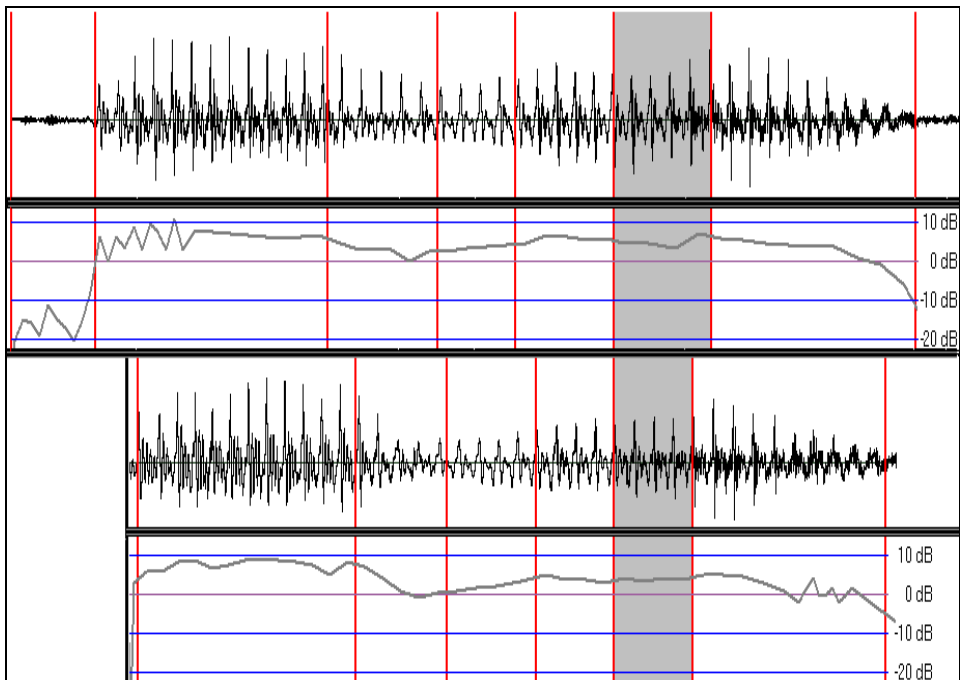
Ennek a feltevésnek a tesztelése céljából elvégeztem a következő minivizsgálatot. Öt középkorú férfi beszélővel felolvastattam hét megfelelően megfogalmazott mondatot, amelyekben egyöntetűen a mondat utolsó szavaként szerepelt a vizsgálni kívánt tesztszó. A kapott eredmények természetesen nem számítanak tu-

dományos bizonyítéknak, elsősorban a minta mérete miatt (sem a kísérleti személyek létszámát, összetételét, sem a vizsgált anyag mennyiségét tekintve). Illusztrációképpen mégis érdemes néhány ábrán összefoglalni a szóban forgó szótípusokra kapott jellegzetes eredményeket. (Ezúton is köszönöm Olaszky Gábor segítőkész közreműködését a kísérlet lefolytatásában és az ábrák elkészítésében.)

Az 1. ábrán azt láthatjuk, hogy a *kölnije*–*ölnie* szópárban a [j] elem a hagyományos elvárásnak – valamint RÁKOSI és LACZKÓ intuíciónak – megfelelően valamivel hosszabb a *kölnije*, mint az *ölnie* esetében.

1. ábra

Az *Element a boltba, mert elfogyott a kölnije* és az *Attól tartott, hogy valakit meg kell ölnie* mondatok utolsó szavának rezgésképe és intenzitásgörbéje (középkorú férfi ejtésében). A *kölnije* szó [j] szegmentumának (felül, 59 ms) és az *ölnie* szó [j] szegmentumának (alul, 47 ms) időtartamát az ábrán árnyékolás jelzi

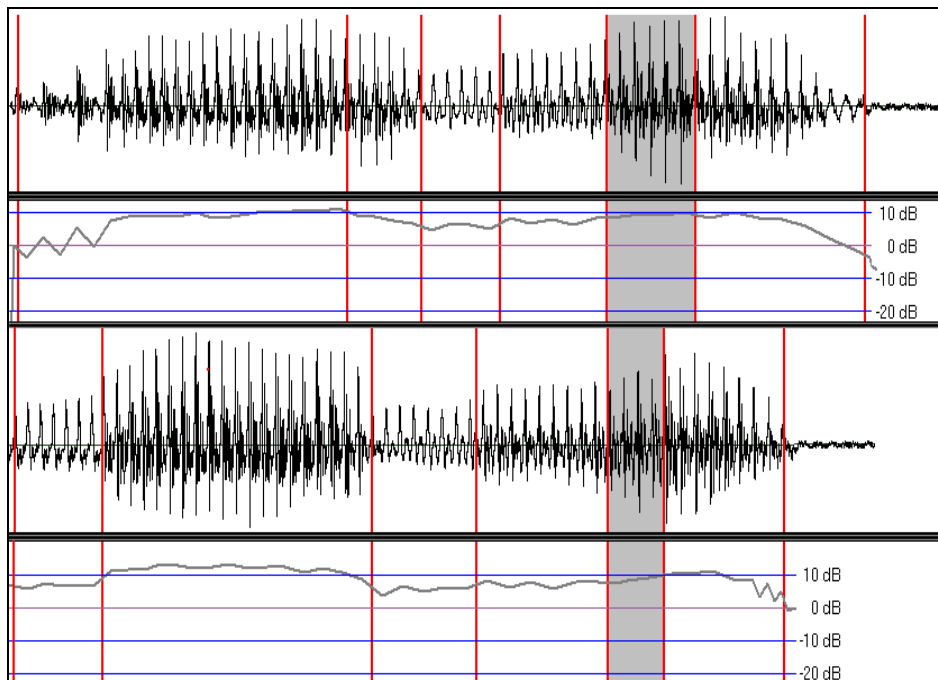

Ezzel szemben a 2. ábra azt mutatja, hogy az *állnia* szóban található [j] elem jóval hosszabb, mint a *mánia* szó hiátustöltője. Vagyis a két ábrát együttesen tekintve arra következtethetünk, hogy a személyragozott főnévi igenevek [j]-jének hosszúsága valahol a nyilvánvalóan lexikális [j] (*kölnije*) és a nyilvánvalóan hiátustöltő [j] (*mánia*) hosszúsága közötti érték lehet. (A teljes vizsgálat átlagadatai is ezt a következtetést sugallják, bár – mint említettem – sem reprezentatívnak, sem szignifikánsnak nem tekinthetők.)

2. ábra

A *Felesleges volt a kapu előtt állnia* és az *Ez nála már egyenesen mánia* mondatok utolsó szavának rezgésképe és intenzitásgörbéje (középkorú férfi ejtésében).

Az *állnia* szó [j] szegmentumának (felül, 53 ms) és a *mánia* szó [j] szegmentumának (alul, 34 ms) időtartamát az ábrán árnyékolás jelzi

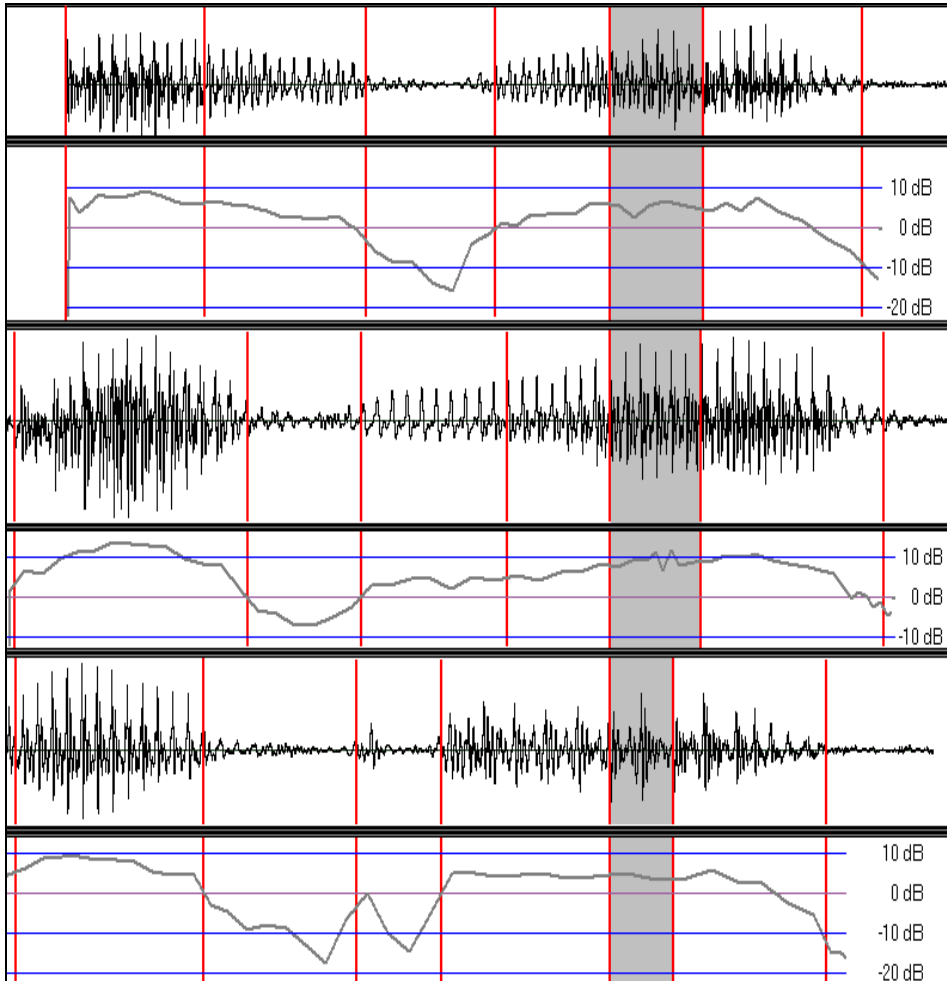
Ha azonban a 3. ábra szóhármására pillantunk (*Audija–adnia–Adria*), azt láthatjuk, hogy ebben az esetben a kapott értékek pontosan azt mutatják, amit fentebb a hipotézisben megfogalmaztam: az *adnia* [j] elemének hosszúsága az *Audija* [j]-jének hosszúságával egyezik meg, nem pedig az *Adria* hiátustöltőjének hosszúságával. Más szóval: az *adnia* típusú szavakban a toldalék eszerint is *-ja* alakú (mássalhangzós kezdetű), nem pedig *-a* alakú (hiátustöltéssel).

Arra jutottunk tehát, hogy a főnévi igenév toldalékának két allomorfja van: *-ni* és *-n*, viszont az egyes szám harmadik személyű személyragnak is kettő (mély hangrendű környezetben): *-a* és *-ja*. Ezt a négy elemet elvben négyféle módon kombinálhatnánk: *ni + a*, *ni + ja*, *n + a*, *n + ja*. Az első kettő egyaránt [soknijo] kiemenetet produkál a *szoknia* alakra; de vajon hogyan zárható ki a *-na*, illetve a *-nja* kombináció kiválasztódása?

Az első esettel (**szokn-a*) kapcsolatban ne feledjük, hogy *-CC* végű főnévi tövekhez rendszerint a birtokos személyrag *-ja/-je* allomorfja járul, de egyáltalán nem kivétel nélkül: pl. *test-e*, *cikk-e*, *ing-e*, *orr-a*; valamint *-a/-e* áll minden olyan esetben, ahol a második mássalhangzó *v* – kivéve: *konzerv-je* – és/vagy ahol a főnév

3. ábra

A *Lerobbant a nagybátyátok Audija*, az *A tartozását most már meg kell adnia* és az *A legkedveltebb úti cél az Adria* mondatok utolsó szavának rezgésképe és intenzitásgörbéje (középkorú férfi ejtésében). Az *Audija* szó [j] szegmentumának (felül, 54 ms), az *adnia* szó [j] szegmentumának (középen, 51 ms) és az *Adria* szó [j] szegmentumának (alul, 35 ms) időtartamát az ábrán árnyékolás jelzi

nyitótó, pl. *terv-e*, *szarv-a*, *ölyv-e*, *könyv-e*, *nyelv-e*; *talp-a*, *térd-e*, *áll-a* (I. RITTER 2002). Esetünkben a *-v* végű és nyitótói példák nem jönnek ugyan számításba, hiszen például a *szokn-* se nem *-v* végű, se nem nyitótó, de akkor sem intézhetjük el a dolgot annyival, hogy „CC-végű tövek után nem választható az *-a/-e* allomorf”. Mármost, ha a {ni, n} és a {jo, o} pároknak egyaránt a második tagját választjuk, a fonotaktikailag feddhetetlen [soknɔ] alakhoz jutunk; igaz, ez az alak „foglalt”

a feltételes *szokna* számára. Vajon elég ez ahhoz, hogy kizárja a *szoknia* [soknɔ] alakú megvalósítását? Feltehetőleg igen. (Az efféle p a r a d i g m á n b e l ü l i h o m o n í m í a elkerülésével kapcsolatos optimalitáselméleti megoldásokról részletesen l. REBRUS 2001a elemzését és az ott idézett irodalmat.)

A második esetben (**szokn-ja*) viszont azt mondhatnánk, hogy a magyar nyelv fonotaktikája nem teszi lehetővé a *[soknɔ] kimenetet, vagyis a szó belseji *-knj-*mássalhangzó-kapcsolatot. Egy ilyen kapcsolat ugyanis nem lenne szótagolható, hiszen a *-kn* nem lehetséges elágazó szótagzárlat, a *nj-* viszont nem lehetséges elágazó szótagkezdet (l. TÖRKENCZY–SIPTÁR 1999). – De vajon miért nem lehet a *-knj-* kombináció nazális-hasonulással [soknɔ] alakúra igazított megvalósítását választani? Összefügg-e vajon ez azzal, hogy így a *szoknia* és a *szoknya* homofónná (azonos alakúvá) válna? Ez nem túl valószínű, hiszen ilyen p a r a d i g m á n k í v ü l i (paradigmák közötti) homonímia-elkerülés nemigen van a magyarban, vö. pl. (ti) *ér-tek* vs. (én) *ért-ek*. Ráadásul ez a potenciális homofónia egyszerű véletlen, és nem terjed ki a további esetekre, mint *várnia*, *adnia*, *futnia*, *mosnia* stb. Tehát: miért nem kapunk *[soknɔ], *[var:nɔ], *[ɔ:nɔ], *[fuc:nɔ], *[mo:nɔ] stb. alakokat?

REBRUS és KÁLMÁN fentebb idézett cikkében nem tér ki a harmadik személyű alakok elemzésére, de könnyen kitalálhatjuk, mit válaszolnának erre az esetre. Egyszerűen túl kevés más szóalak van a magyarban (és még kevesebb, szinte semennyi egyes szám harmadik személyű birtokos alak), amelyeknek végződése *-nya*, *-nya*, *-nya* [-ɲɔ], *-nya* [-ɲɔ] vagy *-nya* [-ɲɔ] volna. (Bár szórványos példák azért akadnak: ilyen maga a *szoknya*, valamint a *kaszárnya*, *satnya*, *rusnya*, *tarisznya*; sőt néhány ilyen végű birtokos alak is létezik: *véknya*, *szárnya*, *tornya* stb.) Másrésztől a főnévi igenevek viszonylagos tömegessége (a személyragozatlan és a harmadik személyű alakoké egyaránt) alapot ad minden egyes főnévi igenév számára, hogy az összes többihez való hasonlóságra „törekedjék”.

Nehéz megmondani, hogyan egyeztethetnénk össze REBRUS és KÁLMÁN elemzését a magunkéval, különösen annak optimalitáselméleti, kifejtett verziójával (SIPTÁR 2009); mindazonáltal a jelen elemzés által nyitva hagyott kérdésekre a helyes válasz feltehetőleg valahol arrafelé keresendő, amerre REBRUS és KÁLMÁN próbálja őket megtalálni. A statisztikai, gyakorisági, fokozatosági és valószínűségi tényezők egyébként lassan a formális optimalitáselméleti elemzésekben is megtalálják a maguk helyét (l. pl. HAYES–ZURAW–SIPTÁR–LONDE 2009). De a jelen gondolatmenet mélyebb következtetését, azt tudniillik, hogy az egész kérdéskör morfológiai, nem pedig fonológiai természetű, REBRUS és KÁLMÁN alternatív elemzése sem rengeti meg: az ő elgondolásuk sem olyan (morfo)fonológiai szabályokon vagy folyamatokon alapul, mint a törlés vagy a betoldás, hanem paradigmakon, analógián, szótári statisztikán és szöveggyakoriságon.

Ö s s z e f o g l a l v a : Ebben a rövid cikkben arról gondolkodtunk, hogy a főnévi igenév toldalékának változatai közül a *-ni-* és a *-n-* eloszlását (pontosabban és általánosabban: az *i-t* tartalmazó és az *i-t* nem tartalmazó változatok eloszlását) fonológiai vagy morfológiai eszközökkel célszerűbb-e leírni. Arra jutottunk, hogy a harmadik személyű alakokban az magyarázza a *-ni-* (*-ani-*, *-eni-*, *-nni-*) allomorfi kiválasztását, hogy a két érintett személyrag ezekben az esetekben nem magánhangzóval, hanem mássalhangzóval (*j*-vel) kezdődik. Az első és második személyű

alakokban pedig azért nem a személyrag kötőhangzója hiányzik, hanem a főnévi igenév toldalékának *-i*-je, mert itt nem az *-i*- törléséről, hanem az (egyik) *-i*- nélküli allomorf (*-n*-, *-an*-, *-en*-, *-nn*-) kiválasztásáról van szó. Ez egyben arra is utal, hogy ezekben a személyragokban a kötőhangzó jelenléte és hiánya közötti különbség nem betoldáson, hanem törlésen alapul, vagyis szótári alakjuk magánhangzóval kezdődik.

Kulcsszók: főnévi igenév, birtokos személyragok, magánhangzó-harmónia, önnyitó toldalékok, hiátus, optimalitáselmélet.

A hivatkozott irodalom

- BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN szerk. 2001. Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Osiris Kiadó, Bp.
- BENUS, STEFAN – GAFOS, ADAMANTIOS 2007. Articulatory characteristics of Hungarian transparent vowels. *Journal of Phonetics* 35: 271–300.
- CASALI, RODERIC F. 1997. Vowel elision in hiatus contexts: Which vowel goes? *Language* 73: 493–533.
- CASALI, RODERIC F. 1998. *Resolving Hiatus*. Garland, New York – London.
- HAYES, BRUCE – CZIRÁKY LONDE, ZSUZSA 2006. Stochastic phonological knowledge: The case of Hungarian vowel harmony. *Phonology* 23: 59–104.
- HAYES, BRUCE – ZURAW, KIE – SIPTÁR, PÉTER – LONDE, ZSUZSA 2009. Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85: 821–62.
- KENESEI, ISTVÁN – SIPTÁR, PÉTER eds. 2002. *Approaches to Hungarian 8. Papers from the Budapest Conference*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- É. KISS KATALIN 1986. A személyragos főnévi igeneves szerkezetekről. *Magyar Nyelv* 393–408.
- É. KISS KATALIN 1989. Egy főnévi igeneves szerkezetéről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 153–69.
- É. KISS KATALIN 2001. A főnévi igenév személyragozásának kérdéséről. In: BAKRÓ-NAGY et al. szerk. 2001: 42–58.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
- MENYHÁRT KRISZTINA 2006. Koartikulációs folyamatok két magánhangzó kapcsolatában. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás 2006*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 44–56.
- NÉMETH GÉZA – OLASZY GÁBOR szerk. 2010. *A magyar beszéd. Beszédkutatás, beszédtechnológia, beszédinformációs rendszerek*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- OLASZY GÁBOR 2006. Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. *Nyelvtudományi Értekezések 155*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- OLASZY GÁBOR 2010. Az [i] + V és V + [i] hangkapcsolódások akusztikai elemzése a hiátustöltés magyarázatához. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás 2010*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 76–81.
- OLSSON, MAGNUS 1992. *Hungarian Phonology and Morphology*. Lund University Press, Lund.
- PIÑÓN, CHRISTOPHER – SZENTGYÖRGYI, SZILÁRD – SIPTÁR, PÉTER eds. 2008. *Approaches to Hungarian 10: Papers from the Veszprém Conference*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RÁKOSI, GYÖRGY – LACZKÓ, TIBOR 2008. On the categorial status of agreement-marked infinitives in Hungarian. In: PIÑÓN et al. eds. 2008: 145–72.

- REBRUS PÉTER 2000. Morfofonológiai jelenségek In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Bp., 763–947.
- REBRUS PÉTER 2001a. A magyar igei paradigma kivételeiről. In: BAKRÓ-NAGY et al. szerk. 2001: 249–73.
- REBRUS PÉTER 2001b. Optimalitáselmélet. In: SIPTÁR PÉTER szerk., Szabálytalan fonológia. Tinta Könyvkiadó, Bp., 77–116.
- REBRUS PÉTER – KÁLMÁN LÁSZLÓ 2009. Valóban megmagyarázhatatlanok a magyar infinitívusz toldalékai? In: MALECZKI MÁRTA – NÉMETH T. ENIKŐ szerk., A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti és Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szeged, 153–6.
- REBRUS, PÉTER – POLGÁRDI, KRISZTINA 1997. What is the default vowel in Hungarian? In: BOOIJ, GEERT – VAN DE WEIJER, JEROEN eds., Phonology in Progress – Progress in Phonology. Holland Academic Graphics, The Hague, 257–75.
- RITTER, NANCY A. 2002. The Hungarian personal possessive suffix revisited. In: KENESEI-SIPTÁR eds. 2002: 283–307.
- SIPTÁR PÉTER 2002. Hiátus. In: HUNYADI LÁSZLÓ szerk., Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 85–97.
- SIPTÁR PÉTER 2005. A magánhangzó-kapcsolatok fonológiájából. Magyar Nyelv 282–304.
- SIPTÁR PÉTER 2006a. A magánhangzó-harmóniáról. In: SIPŐCZ KATALIN – SZEVEÉNYI SÁNDOR szerk., Elméletek nyelvekről, népekről, és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére. SzTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged, 153–80.
- SIPTÁR PÉTER 2006b. Töprengések a *ni*-allomorfiáról. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk., KB 120: A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Bp., 179–92.
- SIPTÁR, PÉTER 2007. How to get rid of hiatuses. In: SHEOREY, RAVI – KISS-GULYÁS, JUDIT eds., Studies in Applied and Theoretical Linguistics. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 189–207.
- SIPTÁR, PÉTER 2008a. Hiatus resolution in Hungarian: An optimality theoretic account. In: PIÑÓN et al. eds. 2008: 187–208.
- SIPTÁR PÉTER 2008b. *Híd*-típusú meglepetések. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, 2008. szeptember 9-én.
- SIPTÁR, PÉTER 2009. Morphology or phonology? The case of Hungarian *-ni*. In: DEN DIKKEN, MARCEL – VAGO, ROBERT M. eds., Approaches to Hungarian 11: Papers from the 2007 New York Conference. John Benjamins, Amsterdam (Philadelphia), 197–215.
- SIPTÁR, PÉTER – TÖRKENCZY, MIKLÓS 2000. The Phonology of Hungarian. Oxford University Press, Oxford.
- SZENTGYÖRGYI, SZILÁRD 1998. Lowering: The interaction of phonology and morphology in Hungarian. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem.
- TÓTH, ILDIKÓ 2000. Inflected infinitives in Hungarian. PhD-értekezés. Tilburg University.
- TÓTH, ILDIKÓ 2002. Can the Hungarian infinitive be possessed? In: KENESEI-SIPTÁR eds. 2002: 133–60.
- TÖRKENCZY, MIKLÓS – SIPTÁR, PÉTER 1999. Hungarian syllable structure: Arguments for/against complex constituents. In: VAN DER HULST, HARRY – RITTER, NANCY eds., The Syllable: Views and Facts. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 249–84.
- VAGO, ROBERT M. 1980. The Sound Pattern of Hungarian. Georgetown University Press, Washington.

- VAGO, ROBERT M. 2005. Hungarian: Phonology. In: BROWN, KEITH ed., *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Second Edition. Vol. 5. Elsevier, Oxford, 433–40.
- VAGO, ROBERT M. 2007. On the analysis of lowering in Hungarian. *Előadás az Eighth International Conference on the Structure of Hungarian konferencián (2007. május 24–27)*. CUNY Graduate Center and New York University, New York.
- VAGO, ROBERT M. 2008. On the phonology of Hungarian inflections. *Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében, 2008. április 22-én*.

Allomorphs and alternations

This paper discusses the issue of the Hungarian infinitive suffix that has as many as eight surface shapes occurring in the various inflected forms of the infinitive. The final conclusion is that the issue is best treated in terms of morphology (allomorph selection) and not in terms of morphophonological rules/constraints involving segment insertion and deletion, respectively. An alternative treatment by REBRUS and KÁLMÁN (2009) is also summarized and tentatively accepted. However, their alternative solution only serves to fill in the gaps left by the specific treatment proposed here: the general conclusion reached in this paper is not thereby undermined.

Keywords: infinitive, possessive suffixes, vowel harmony, self-lowering suffixes, hiatus resolution, Optimality Theory

SIPTÁR PÉTER